

In via eruditionis

Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére

In via eruditionis

Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére

Szerkesztők

BITSKEY ISTVÁN

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

LUFFY KATALIN

SZÁRAZ ORSOLYA

Debrececi Egyetemi Kiadó
Debrececi University Press
2016

A kötet megjelenését támogatta:
Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata
Tiszántúli Református Egyházkerület

A névmutató elkészítésében közreműködött:
Ivancsó Mária és Posta Anna

A borítón Szenci Molnár Albert fordításában megjelent
Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas (Hanau, 1624) című kötet
címlapjának részletei láthatók.

ISBN 978-963-318-575-9

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press – www.dupress.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Tördelés, műszaki szerkesztés: M. Szabó Monika
Nyomta: Kapitális Kft.
Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

TABULA GRATULATORIA	15
SZERKESZTŐI ELŐSZÓ	17
NEOLATIN IRODALOM	
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID A szerző (Antonio Averulino – Filarete) és a fordító (Antonio Bonfini) ajánlása a <i>De Architecturá</i> hoz	23
POSTA ANNA Eobanus Hessus <i>Psalterium</i> ának kísérőszövegei	30
KASZA PÉTER Megjegyzések Tranquillus Andronicus 1541-es törökellenes beszédéről	40
MÓRÉ TÜNDE A wittenbergi peregrinus diákok búcsúztatása Szikszai Fabricius Balázshoz és Mágocsy Andráshoz 1562-ből	50
P. VÁSÁRHELYI JUDIT Johann Piscator autográf verse Hódmezővásárhelyen	59
VOIGT VILMOS Epitheta Lutheri, Alvincii atque Pazmanii	64
RESTÁS ATTILA Két ismeretlen strassburgi nyomtatvány: Michael Joannes Moslehner magyar nyelvű verse (1633) és Joannes Kempius jogi disputációja (1632) (Pótlás az RMNy-hez, az RMK-hoz és az RMSz-hez)	74
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ A Bécsi Egyetem magyar nemzetének, azaz a <i>natio Hungaricának</i> a 17. században tartott, Szent László tiszteletére elmondott beszédei	82
IFJ. BARTA JÁNOS Nyelvváltás a 18. század végi magyarországi mezőgazdasági irodalomban	90
FORDÍTÁS- ÉS HATÁSTÖRTÉNET	
BARTÓK ISTVÁN „...széthúzások pusztító viharában...” – Adalékok Sylvester János Újszövetség-fordításának bécsi kiadásához	101

BALÁZS MIHÁLY	
Szent vagy profán? Adalék Sebastian Castellio erdélyi recepciójához	106
GÁBOR CSILLA	
Szerző, fordító, patrónus – Zólyomi Boldizsár Gerhard-fordításának háttéréhez	115
LŐKÖS ISTVÁN	
A magyar reformáció recepciója egy közép-európai nyelvi régióban	122
TÜSKÉS GÁBOR	
A <i>Confessio peccatoris</i> kiadás- és fordítástörténetéhez	138
PENKE OLGA	
„Futó darabok” és a háromnyelvű <i>Henriás</i> – Kéziratos kivonatok Voltaire műveiből	149
KNAPP ÉVA	
Ágoston Péter Martin von Cochem fordításának utóéletéhez	160
VERSEK, ÉNEKEK ÉS IMÁDSÁGOK	
MADARÁSZ IMRE	
Egy középkori „dühös fiatal” vidám versei – Cecco Angiolieri és a toszkán komikus-realista költészet	175
FEKETE CSABA	
Huszár Gál imádságai	181
FAZEKAS SÁNDOR	
A 17. századi verses repertórium toposzrendszerének alapvonalai	192
H. HUBERT GABRIELLA	
<i>Keresztyéni énekek</i> , Debrecen, 1610	201
FEKETE KÁROLY	
Az <i>Öreg Graduál</i> teológiai tanulságai	211
HUBERT ILDIKÓ – SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ	
Százlevelő rózsza	219
SZÁRAZ ORSOLYA	
Missziós énekeskönyv a 18. századi jezsuita népmissziókban	225
SZENCI MOLNÁR ALBERT	
ÖTVÖS PÉTER	
Szenci Molnár Albert német barátja, Martin Opitz Magyarországon	243
OLÁH RÓBERT	
Szenci Molnár Albert ajándék <i>Institutiója</i> Budai Péternek	252

BITSKEY ISTVÁN	
<i>Dictionarium quadrilingue</i> – Jegyzet a négy nyelvű Szenci-szótárról	260
DEBRECZENI ATTILA	
„Szenci Molnár Albert’ keze”	271
A. MOLNÁR FERENC	
A Szenci Molnár Albert fordította negyvenkettedik zsoltár szövegének hagyományozódása 20. századi egyházi énekeskönyveinkben	279
PROTESTÁNS PRÉDIKÁTOROK MŰVELTSÉGE	
ŐZE SÁNDOR	
Gondolatok a könyvtárról – Antikrisztus-fogalom és a török kérdés a 16. század közepén a svájci és a magyar protestáns teológusoknál	295
OLÁH SZABOLCS	
Trópus a reformátori állametikában	304
ŐSZ SÁNDOR ELŐD	
Tordai Sándor András erdélyi református püspök két könyvéről	315
PÉNZES TIBORC SZABOLCS	
Egy lépés a Medgyesi kritikai kiadás felé – Lorántffy Zsuzsanna: <i>Moses es az prophetak</i>	325
LUFFY KATALIN	
Egy Medgyesi-vers nyomában	334
CSORBA DÁVID	
„Szemeimmel láttam” – Sajószentpéteri István kálvinista prédikátor látens forrásai	342
HEGYI ÁDÁM	
Miért csalódott Szőnyi Benjámín a fiziko-teológiában?	354
MONOK ISTVÁN	
Hatalom és könyvtárak a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben	363
HISTORIA	
MOLNÁR DÁVID	
A történetírás ártatlanságáról Zsámboky János egyik emblémája kapcsán	373
PAPP JÚLIA	
A vitéz szigetvári nő(k) a 16–17. századi hazai irodalomban és történetírásban	384
MEDGYESY S. NORBERT	
Vir Coronae, Pater Patriae – Gróf Koháry (II.) István mecénatúrája és a színpadi történelemoktatás	394

S. SÁRDI MARGIT Ottlyk György önarcképe	399
MÁRTIROLÓGIA	
D. TÓTH JUDIT Az emlékezet retorikája – Nyssai Szent Gergely első homíliája a sebastéi negyven mártír magasztalására	409
TÓTH ZSOMBOR Persecutio decennalis: az evangélikus perspektíva lehetősége – Lányi György példája	423
SZŐKE ESZTER Lucretia története a 16–17. századi itáliai tragédiákban	438
FAZAKAS GERGELY TAMÁS Mártírium, vallási persecutio, az utolsó kenet és Bethlen Kata	446
19–20. SZÁZADI IRODALOM	
RATZKY RITA Petőfi kötetyszerkesztési elvei a <i>Versek (1844–1845)</i> című kötetében	465
HAJNÁDY ZOLTÁN Szó és kép viszonya Lev Tolsztoj poétikájában	472
AMEDEO DI FRANCESCO Gondolatok Dsida Jenő <i>Krisztus</i> című verséről	483
BERTHA ZOLTÁN Reformációtudat és nemzeti irodalmi szellem (Czine Mihály magyarságszemlélete tükrében)	489
IMRE LÁSZLÓ A profán és a szakrális viszonya és funkciója Jókai Anna <i>Jákob lajtorjája</i> című regényében	499
GYŐRI L. JÁNOS Heinz Schlaffer német irodalomtörténetének tanulságai (Megkésett recenzió egy fontos kiadványról)	507
NÉVMUTATÓ	515

FAZAKAS GERGELY TAMÁS
Mártírium, vallási persecutio, az utolsó kenet
és Bethlen Kata*

A kora újkori mártírológiai kérdésekkel foglalkozó, Imre Mihály által vezetett munkacsoport először 2011-ben mutatta be kutatásait egy konferencián. A magyarországi kontextusban hiánypótló, jelentékeny eredményeket felszínre hozó tanácskozás anyaga vaskos tanulmánykötetben jelent meg. Ennek alapos utószakaként foglalta össze Imre professzor úr a recepció- és kutatástörténetet, valamint jelölte ki a további – azóta is folytatott, újabb értékekkel gazdagodott – vizsgálati irányokat. Ezek között említette a következőt: „Egyelőre szinte teljességgel hiányzik a kutatás spektrumából a 18. század, így alig mondhatunk valamely bizonyosságot ennek a korszaknak a jellemzőiről. Pedig nem tűnik el a mártírológiai diskurzus, a számos joghátrányt és megtorlást elszenvedő protestánsok sokban az előző század folytatását élik meg. Erős cenzurális tiltások és ellenőrzött kulturális nyilvánosság fékezi a mártírológiai műfajok megjelenését. Ismerünk olyan cenzori listát, amely az 1730-as, 1740-es években visszafelé cenzúrázza a protestáns mártírológiát, Szőnyi Nagy István *Mártírok Coronája* és a *Kegyess Vitéz* olvasása nem kívánatos. Erősen megnő *egy újabb kéziratosság*, másolatokban csempészik a nyomdákban kitiltott műveket, ezeknek még a számbavételéig sem jutottunk el, így azt sem tudjuk, milyen változás következik be a mártírológia alapvető fogalmi rendszerében.”¹ Jelen tanulmány az Imre Mihály által összefoglalt 18. század közepi felekezeti üldözés kérdéseivel foglalkozik, a cenzurális tiltások összefüggéseire is utalva, Bethlen Kata nyomtatott és kéziratosszövegeit elemezve.

Bethlen Kata mint a katolikusok üldözője?

Bethlen Kata önéletírásában csupán egyszer, a 155. §-ban szerepel a „mártíromság” kifejezés, a katolikus–református vallási feszültség vonatkozásában. Ám, mint ahogyan az alábbi idézetből látni fogjuk, még ez esetben is abban az össze-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ IMRE Mihály, *Utószó: Recepció- és kutatástörténeti specimen*, *Studia Litteraria (Protestáns mártírológia a kora újkorban)*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor), 2012/3–4, 304. (Kiem. az eredetiben.) – Az újabb tanulmánykötet: *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.

függésben olvasható ez a szó, hogy egyesek szerint *a katolikusok* szenvednek mártíromságot, *s éppen magától Bethlen Katától*. Az önéletírásban a „perzekválás” terminus ugyanebben a felekezeti kontextusban fordul elő néhányszor, a Bethlen által állítólag üldözött katolikusokról szóló véleményekre utalva, ezt cáfolva. E szöveghelyen ugyanis Bethlen Kata arról ír, hogy első házasságából származó felnőtt fia, Haller Pál és leánya, Teleki Pálné Haller Borbála (valamint Borbála anyósa, Teleki Jánosné Vay Borbála) 1744-ben

„Magyarországra kimentenek [...]; elmentenek Károlyi Sándor úr temetésére, onnan augusztusban Egerbe a püspökhöz, Erdődy Gábor úrhoz, ott engemet az én leányom derekasint lefestett, én micsoda nagy eretnek vagyok, őket vallásokért mint gyűlölöm [...] Mondotta azt is, hogy *kívánom perzekválni a katolikusokat*, s még kapumon sem ereszttem bé. [...] Ezt ő úgy gondolta, hogy soha én meg nem tudom; a püspök előtt pedig nagy kedvességet nyér véle, lévén a püspök úr nagy tekintetű ember, ígerte is szándékozva, hogy szolgál Felső Asszonyunk előtt nékik érette, *hogy tőlem mártíromságot szenvedtek*, ezt az asztal felett szánakozva beszélte, s ígerte a püspök jóakarátját.” (154–155. §)²

A *persecutio* lehetséges elszenvetésére utaló további említések mindegyike a fent hivatkozott szöveghely környezetében olvasható, szintén kizárólag az 1744. évre vonatkozóan, végig abban a vonatkozásban, hogy a katolikusok szenvednének Bethlen Kata üldözéseitől – amit persze cáfol az önéletíró.

Bethlen Kata ekkori írásszokását rekonstruálva az feltételezhető, hogy a nagyszony az egész 1744-re vonatkozó visszaemlékezését az év végén, valószínűleg november elején írta meg. Ezt a hipotézist kizárólag az önéletírás első – Szebenben, Sárdi nyomdájában, valószínűleg az 1760. évben megjelent³ – kiadásának szövege, vagyis a *tartalom* alapján lehet megfogalmazni. Kontrollforrásként

² BETHLEN Kata *Önéletírása = Magyar emlékirók, 16–18. század*, vál., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982, 784–785. (Kiem. tőlem. – F. G. T.) – Noha az önéletírás kritikai kiadásának előkészítése folyamatban van, jelen tanulmányban az önéletírás szövegét még a Bitskey-féle kiadásból idézzük. – A püspök, Erdődy Gábor Antal (1684–1744) már nem tudta teljesíteni a Hallereknek ígért „jóakarátját”, akármint is értett ezen, mert a Bethlen Kata gyermekeivel való találkozás után alig több mint egy hónappal, 1744. szeptember 26-án, a 60. születésnapját megelőző napon meghalt. Auer Lipót halotti beszédének tanúsága szerint legyengülve tért vissza Pozsonyból (ahová tehát a Haller-gyermekek egri látogatását követően indulhatott), majd elhunyt. AUER Leopold, *Venatio lugubris Gyászos vadászat, [...] Groff Erdődy Gábor Antal [...] egri püspök, [...] Temetésének alkalmatosságával Magyar nyelven Praedikáltatott [...]*, Kassa, Akadémiai, 1745, D2v.

³ A legtöbb tanulmány, kézikönyv és lexikon más kiadási adatokat közöl, ám azok tévesek. Ld. MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 357. Vö. FAZAKAS Gergely Tamás, *Egy levéltáros hagyatéka: Markos András alig ismert kutatásai Árva Bethlen Katáról, Bod Péterről és Málnási Lászlóról* = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”: *Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 310, 312.

nem áll rendelkezésre kézirat, amelynek írásképeiből, tintájából, tagolásából stb. pontosabban lehetne következtetni az autobiográfiát író Bethlen Kata írásgyakorlatára. Ennek hiányában a feltevés természetesen csak akkor lehet érvényes, ha a nyomtatott önéletírás szövege azonos vagy közel azonos Bethlen Kata saját, ismeretlen önéletírás-kéziratával, s az utólagos szerkesztői, sajtó alá rendezői munka során nem nyúlt hozzá jelentősen senki: Bod Péter? a Sárdi-nyomda korrektora? esetleg maga Bethlen Kata?⁴

Az önéletírás 1744-ről szóló, nyomtatásban megjelent szövegéből tehát arra lehet következtetni, hogy lejegyzője az egész évet egy lendülettel, ha nem is egyetlen ülésben fogalmazta meg. Igen egységesnek látszik ugyanis az ez évre vonatkozó gondolatmenet (a 144. §-tól egészen a 163. §-ig⁵), végig egyetlen témáról szól, s ez nem más, mint Bethlen Kata gyermekei katolikus vallása miatti „gyötrődése” (146. §), illetve a gyermekek Bethlen Katával és felekezeti hovatartozásával szembeni „mocskoltatása” (156. §), különösen Haller Borbála „sértő” „cselekedete” (151. és 153. §).⁶ Sőt, magam is úgy vélem – bár a most leírtaknál részletesebb írásantropológiai és íráshasználati rekonstrukcióra⁷ jelen tanulmányban nincs hely –, hogy 1744-ben nemcsak annuáriumot írt Bethlen, hanem az önéletírás *egész addigi szövege*, a születésétől kezdett, addig eltelt, teljes retrospektív rész is ekkor, az év őszén keletkezett.⁸ Ha valóban megállja a helyét rekonstrukciónk, akkor erősen feltételezhető, hogy Bethlen Katában a gyermekeitől, főképpen leányától elszenvedett jelentős sérelmei krízist okozva váltották ki, hogy visszatekintsen életére és belekezdjen annak elbeszélésébe.⁹

⁴ Az önéletírás kéziratairól röviden ld. MARKOS András, *Árva Bethlen Kata Vallástétele és Önéletírásának töredékei*, Református Szemle, 1964, 308–323. – A kéziratok alaposabb bemutatását egy következő tanulmányban végzem el.

⁵ BETHLEN *Önéletírása, i. m.*, 778–798. Noha az 1744. évről szóló beszámoló a 144. §-sal kezdődik, a 143. § végén már olvasható egy 1744. március 5-re datált imádság. E szöveg két előző évi (1743. március 4-i és április 25-i) könyörgés után áll.

⁶ BETHLEN *Önéletírása, i. m.*, 779, 782, 784, 785.

⁷ Vö. ehhez TÓTH Zsombor, *Műfaj vs. íráshasználat? Történeti antropológiai megjegyzések a XVII. századi emlékirat-irodalomhoz: Cserei Mihály kalendáriumai = T. Zs., A történelmemterhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006, 333–405.

⁸ Szintén így látja az eddigi legrészletesebb, íráshasználati jellegű vizsgálat Bethlen Kata önéletírásáról: HEGYALJAI KISS Géza, *Árva Bethlen Kata, Gróf széki Teleki József özvegye, 1700–1759: Tanulmány a XVIII. századi magyar irodalom köréből*, Bp., Szórády, 1922, 86–88. Nagy Márton Károly röviden utal a visszatekintés megírásának feltételezhető, 1744. novemberi időpontjára. NAGY Márton Károly, *A példázattá lett élet (Szempontok Bethlen Kata Önéletírásának elemzéséhez)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2011/6, 689–705, itt 693. – Szádeczky Lajos 1744. májusára tette a megírás elkezdését (*Gróf Bethlen Kata élete és végrendeletei (1700–1759)*, közli SZÁDECZKY Lajos, Bp., Athenaeum, 1895, 16–17). – Eltérő vélemények is vannak a szakirodalomban, de ezeket most nem hivatkozom.

⁹ A szakirodalomban többen foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy a kora újkortól kezdve egészen máig a legtöbb emlékirat, önéletírás valamilyen konkrét *krízis* pillanatához kötődik. Az auto-

A 144. § elején Bethlen azt jegyzi fel, hogy a „gonosz nyelvek sértegető mérgét” már 1743 végén reá bocsátotta az Isten, ám itt ezekről még meglehetősen homályosan szól: „Kitől és milyen formán ment végbe az én megbántódásom, azt ki nem írom”. A következő néhány részben sem pontosítja ezt. Ám amikor a 148. §-t úgy kezdi, hogy „[g]yermekeim miatt minémű gyötrelmem volt és vagyon, hogy idegen vallásúak”, s ettől kezdve részletezi a gyermekei, különösen Haller Borbála vele, illetve református vallásával szembeni méltatlan viselkedését, eretnekséggel vádoló szavait, akkor úgy tűnik, hogy az önéletírás beszélője már a gondolatmenet kezdetétől, az 1743/44. évek fordulójára vonatkozó mondataitól ugyanerre vagy ehhez hasonló, talán szintén a gyermekeitől, más családtagoktól elszenvedett „megbántódására” célzott.¹⁰

A 156. §-ban az áll, hogy Bethlen Kata 1744. augusztus 26-án hallott először gyermekei Erdődy püspökkel való, fent említett találkozásáról. E szövegrészt közvetlenül követően két imádságot olvashatunk az önéletírásban (156. és 157. §), amelyeket a következő két napra, augusztus 27-re és 28-ra datált Bethlen, azzal bevezetve, hogy pontosan a gyermekeiről hallott rossz hírek miatt, azok hatása alatt fogalmazta meg e könyörgéseit. Az ügyben ártatlannak vallotta magát, de egyszerre az Istennel szemben elkövetett bűnei tudatában is volt, s így fogalmazott meg egy „keserű” és egy „hálaadó” könyörgést:

„Mikor én ezt voltaképpen bizonyosan megtudtam, csak könnyen megítheted, istenfélő olvasó, hogy megháborított engemet is gyermekeimtől mocskoltatnom, oly dologgal, amelyben semmi sem volt. Itt is egyebet mit cselekedhettem volna? megismerém ebben is az Istennek sújtoló kezeit az én sok bűneimért, aki megereztette az álnok embernek zaboláját, hogy a maga indulatja után járhatna; folyamodom az én Istenemhez nagy bizalommal, és ekképpen öntém ki az én szívemnek keserűségét az engemet látónak eleibe.”¹¹

biografikus önreprezentációkat vizsgáló szubjektumtörténeti szempontú összehasonlító kutatók azt állapították meg, hogy az énség nem adott önmagában, hanem *szenvedésen keresztül* képződik, kizárólag extremitásban ismerhető meg és reprezentálható. (Ld. például Elspeth GRAHAM, *Epilogue: 'Oppression Makes a Wise Man Mad': the Suffering of the Self in Autobiographical Tradition = Betraying Our Selves – Forms of Self-Representation in Early Modern English Texts*, ed. by Henk DRAGSTRA, Sheila OTTWAY, Helen WILCOX, Basingstoke, Palgrave, 2000, 197–211, különösen 198–199.) Vagyis nemcsak közösségi-történelmi kontextusban értelmezhető krízishelyzet indíthatott írásra, hanem az egyéni sorsban történt, jelentősként megélt változások, liminális helyzetek is. Ld. ehhez korábról BITSKEY István, *História, emlékirat, önvallomás = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 61–89, főképp 76; újabban TÓTH Zsombor, *Liminalitás és emlékirat irodalom: Bethlen Miklós esete = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2009, 448–457.

¹⁰ BETHLEN Önéletírása, i. m., 778, 780.

¹¹ Uo., 785–786, 789, 792. – Az önéletírás e két könyörgése az imádságoskönyv 5. és 6. imájaként szerepel. BETHLEN Kata, *Védelmes erő Pais*, Szeben, Sárdi, 1751?, 19–29. MARKOS, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, i. m., 345, 346, 353. Vö. FAZAKAS, *Markos András*, i. m., 313–314, 319.

E szövegeket követően olvasható egy levél, pontosan az imák megírása utáni napra, 1744. augusztus 29-re keltezve (158. §). A fiához, Haller Pálhoz szóló, a levelezésben is megtalálható¹² missilis szintén szorosan kötődik az önéletírás addigi gondolatmenetéhez. Bethlen Kata ugyanis e levélben szintén megfogalmazta védekezését, tiltakozásul a három nappal azelőtt megtudott váddal szemben:

„Hogy perzekváljam a katolikusokat, abban is hazudott [a húgod, Haller Borbála]; mert nem hogy én, de az egész erdélyországi réformátusoknak nincsen arra hatalmak, hogy valakit perzekváljanak; de ha szintén hatalmában volna is az igaz réformátusnak, az a maga hitéhez s vallásához nem férhet, hogy valakit maga vallásáért perzekváljon, mert a lelken való uralkodást az Isten semmi hatalmasságnak nem engedte magán kívül.”¹³

Bethlen Kata trinitárius hitvallásai az unitarizmussal szemben

A fenti idézetekből látható tehát, hogy Bethlen Kata nem csupán annak vádját háritotta el, hogy *perzekválná a katolikusokat*, hanem azt is cáfolta, hogy *ő maga eretnek volna* – s ezzel arra utalt, mintha neki magának viszont persecutiót kellett volna elszenvednie. A következőkben a – Bethlen állításai szerint – őt ért üldöztetések közül azokat vizsgáljuk, amelyek abban az összefüggésben értelmezhetőek, hogy a 18. század középső harmadában a katolikus és a református felekezetek között hatalmi harc folyt. Nemcsak „a lelken való uralkodás”-ért (155. §),¹⁴ hanem a hívek teste felett is.

Bethlen Kata az eretnekség vele szemben megfogalmazott vádját egy, a fentebb idézett 1744. évi megszólalásához képest másfél évvel későbbi, 1746. április 4-i vallástételében még erőteljesebben utasította vissza: az igaz hitet valló reformátusságát bizonyítva, egy alaposan megfogalmazott, a Szentháromság-tant hangsúlyozó hitvallásban. (E szöveg – kivételes példaként – mind Bethlen autográf kézírásában, mind pedig udvari papja, Bod Péter másolatában fennmaradt.)¹⁵

¹² Árva BETHLEN Kata *Levelei*, s. a. r. LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002, 75.

¹³ BETHLEN *Önéletírása*, i. m., 793–794. – Valamint: „Ezeket mind hamis lélekkel cselekedted, és elmondhatom Szent Péterrel, hogy ezekben nem ellenem, hanem Isten ellen vétettél. Minthogy a te mondásod szerint én eretnek anya vagyok, a katolikusokat perzekválom, azért énhozzám se magad, se maradékok semmi anyai közötöket ne tartsátok: nékem nem kellesz: énhozzám se egyszer, se másszor ne jöjj: mert énbennem bizony hozzád csak legkisebb anyai indulat is nincsen.” (Leányának, Haller Borbálának, 1744. október 8.) *Uo.*, 794–795. – Ugyanezt ld. Árva BETHLEN Kata *Levelei*, i. m., 76.

¹⁴ BETHLEN *Önéletírása*, i. m., 785.

¹⁵ Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: EREKGY), Kolozsvár, A8 (*Árva Bethlen Kata hagyatéka*).

„Kívánom holtom utánra is jó Istenem kegyelmességéből igaz Hitem és vallásomról való vallástételemet írásban hagyni. Ezt ugyan kérdésbe tehetnék: Mi vitt engemet arra, holott úgy gondolom, hogy valaki engemet ismért, vagy csak híremet hallotta is, nem kételkedett abban, hogy én igaz reformata ne volnék a Krisztuson fundált igaz reformata vallásomban Isten kegyelmének méltóztatásából állhatatos ne lettem volna. Talán ez is jöhetne elméjére, aki ezen írásomat meg fogja látni, hogy talán vagy egyszer vagy másszor igaz hitemben, Krisztuson fundált igaz vallásomban vagy annak valami részében tántorgottam, és most ezen írással azért kívántam vallást tenni most róla [...] Úgy megőrzött engemet [az Isten], hogy soha is akármely nagy szorongatások közt voltam is; de igaz hitem és vallásom iránt tántorgásom nem volt”.¹⁶

A továbbiakban – újra gyermekei vádjával szemben – cáfolja, hogy eretnek volna, majd nagyon hosszasan és precízen, talán udvari lelkésze, Bod közreműködésével¹⁷ megfogalmazza „igaz hitemnek és vallásomnak formulájá”-t, a trinitárius teológia legfontosabb elemeit.¹⁸

Ha e végrendelet állítása szerint Bethlen Kata felekezeti identitását tekintve sosem tántorodott meg, sosem kérdőjeleződött meg benne a felekezetébe vetett bizalom, akkor miért volt fontos számára, hogy vallást tegyen hitéről? Úgy vélem, az *eretnekség* vádját e végrendeletben, illetve az előző fejezetben idézett önéletírás- és levélszövegekben azért kellett elutasítania, hogy bizonyítsa: ő semmiképpen sincs az antitrinitáriusok vallásán. Bethlen Kata felmenőinek unitárius hite miatt a katolikusok e vádjának komoly tétje volt, s az olthévízi unitáriusok körében erőteljesen térítő nagyasszony¹⁹ különösen érzékeny lehetett erre. A Habsburg-udvar és a katolikusok által heretikusként tartott unitárius hittelt való hírbe hozás különösen kockázatosá vált a 18. század második harmadának elejétől. E veszély éppen 1744-től kezdve erősödött tovább, amikor a Bethlen Kata önéletírásában is említett (147. §),²⁰ év eleji szebeni országgyűlésen teljesen helyreállították a katolikus vallásszabadságot. (Már korábban annullálták a katolikusellenes rendelkezéseket, de eltörlésüket csak 1744-ben iktatták törvénybe.)²¹ Az antitrinitáriusok

¹⁶ *Bethlen Kata vallástétele* (1746. ápr. 4.) = TONK Sándor, *Árva Bethlen Kata írása és kora*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 29.

¹⁷ Bod 1743–1749-ig szolgált Bethlen Kata udvari lelkészeként Olthévízen. Ld. VERES László, *Bod Péter olthévízi élete és szolgálata (1743–1749) = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában: A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, 2012, 142–157.

¹⁸ *Bethlen Kata vallástétele* (1746. ápr. 4.) = TONK, *i. m.*, 30–32.

¹⁹ Vö. ILKEI Ildikó, *Bethlen Kata térítése = Emlékezet és devóció a magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2007, 367–371; VERES, *i. m.*

²⁰ BETHLEN Önéletírása, *i. m.*, 780.

²¹ *Erdély története*, II, 1606-tól 1830-ig, szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémiai, 1986³, 1008. – Trócsányi Zsolt is ez időtájról helyezi a fordulatot a katolicizmus megerősödésének (s így a protestánsok, különösen az unitáriusok háttérbe szorításának) történetében. Tró-

eretneknek tartása is ekkortól erősödött meg az egyre inkább katolikus dominanciájú Guberniumban és az egész erdélyi politikában.²²

Katolikus fenyegetés az utolsó kenet rituáléjával

Bethlen 1746-os vallástételének utolsó mondata azonban az eddig vizsgált kérdések mellett valami másra is utal. A szöveg ugyanis azzal fejeződik be, hogy „ez az én hitemről és vallásomról jó lelkiismerettel való vallástételem; ebben az igaz hitben kívánok élni; *ebben kívánok meghalni*”²³ Az a kijelentés, hogy *ebben*, vagyis a saját, *igaznak tartott vallásában, a maga hite szerint kíván meghalni*, többször, az előbb idézetnél részletesebben kifejtve is előfordul Bethlen más végrendeleteiben, leveleiben, az önéletírásban és az imádságoskönyvben. Ezek alapján úgy látszik, hogy a kifejezés már valószínűleg nem az antitrinitarizmussal szemben, hanem éppen a *katolicizmussal* *oppozícióban* hangsúlyozza a református gyakorlat szerinti eltávozás vágyát a földi életből. Az alábbiakban ezeket a szövegrészeket veszem számba, az indokokat keresve.

Az 1746-ban íródott végrendelet után a következő szöveg, amelyben, az előbb idézethez hasonlóan, a református hit szerinti meghalásról ír Bethlen Kata, az egy könyörgés, melyet 1751. február 15-re datált. Ez az önéletírásban nem olvasható, ám nyomtatásban megjelent az imádságoskönyv 16. könyörgéseként.²⁴ Ezt írja az imádság befejezéseként:

„Viselj Irgalmas Isten gondot az én porrá való testemre-is; rendeld az én el-oszlatatásomnak helyét és óráját olyan emberek közzé, a' kikkel Tégedet ez Eletben-is

CSÁNYI Zsolt, *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolutizmus kezdetéig*, Theologiai Szemle, 1979/4, 223–224.

²² Ld. például az ekkor keletkezett *Gondolatok az Árius-eretnekség Erdély fejedelemségéből kiirtásáról* című iratot. Elemzi, más szövegekkel együtt, az unitáriusok 18. század közepi háttérbe szorulásának kontextusában: GÖNCZÖL Andrea, *A védekezés retorikája: Szövegszervező eljárások unitárius vitáiratokban a 18. század derekán* (PhD-értekezés kézirata), Szeged, SzTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2014. doktori.bibl.u-szeged.hu/2161/1/DOKTORI%20DISSZERTACIO.pdf (Letöltés: 2015. december 29.)

²³ *Bethlen Kata vallástétele* (1746. ápr. 4.) = TONK, *i. m.*, 32.

²⁴ Ezt az imát a szakirodalom az imakönyv *utolsó* könyörgéseként szokta megnevezni, nem véve tudomást arról, hogy két változatban? / kiadásban? jelent meg az imádságoskönyv: egy rövidebb, 5 íves formában (ennek valóban az utolsó imája a 16. számú), valamint egy hosszabb, 6 íves formában (ebben a 16. ima és a tartalomjegyzék után hozzákötött íven áll egy újabb előszó, egy újszövetségi textus (Róm 8,28–29), valamint három teljes és egy csonka könyörgés. – Markos András ugyan röviden utalt erre a két változatra (*Bod Péter és Árva Bethlen Kata, i. m.*, 345, 346, 353), ám a későbbi szakirodalom nem vette figyelembe. (Az imakönyvet alaposan elemző, de e filológiai ismerethiány miatt néhány téves következtetésre jutó szerző sem: NAGY Márton Károly, *Bethlen Kata imádságai = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012, 155–166.) A kétféle imakönyvről majd egy későbbi tanulmányban szólok részletesebben.

egy igaz Hitben és Vallásban tiszteltelek. Ne engedjed édes Atyám az én porrá való Tetemeimet idegenektől képzelt szentséggel meg-motskoltatni; hanem a' Te Sz. Lelkednek gyönyörűsége drága kenetjét, hadd szemlélhessék még azok-is én bennem, a' kik én irántam úgy itéltek, hogy nintsen igaz Hitem és Vallásom.”²⁵

Az „idegenektől képzelt szentség” és a „Sz. Lelkednek gyönyörűsége drága kenetje” kifejezések minden bizonnyal a katolikus hit szerinti haldoklási rituálétól, így az utolsó kenettől való tartózkodásának jelzésére utal.

Bethlen Kata kronológiailag következő, a fentiekhez hasonló reflexiója az önéletírásban olvasható, 1752 tavaszáról. Ezt a szövegrészt viszont az önéletírás első kiadásából nem ismerhetjük, ugyanis annak szövege, mint tudjuk, minden fennmaradt példány esetében folytatás nélkül megszakadt az 1751-es évről szóló beszámoló közben, egy imádságban álló mondat közepén.²⁶ Ennek a résznek a folytatása a Markos András által megtalált három kézirat-töredék²⁷ (és nem egyetlen egységes szöveg, mint ahogyan azt sokan, tévesen szokták említeni). Két különálló, össze nem függő töredék Bodtól és egy töredék Bethlen Katától.²⁸ Az önéletírás most elemzendő, 1752 tavaszáról beszámoló része Bod Péter második kézirat-töredékében maradt fenn.²⁹ Ebben, valamint az ekkortájt írott leveleiben³⁰ Bethlen Kata „súlyos nyavalyáiról”, majd az azokból való kilábalásáról olvasha-

²⁵ BETHLEN, *Védelmező...*, i. m., 70–71.

²⁶ A Bethlen Kata kézírataival érdemben foglalkozó kutatók közül többen fogalmaztak meg véleményt a szöveg megszakadásának okairól (K. Papp Miklós, Hegyaljai Kiss Géza, Benczúr Gyuláné Boldizsár Kata Pirooska). Van olyan álláspont, amely szerint az önéletírásban hátrányosan emlegetett családtagok akadályozhatták meg a teljes korpusz kinyomtatását. Mások azt feltételezték, hogy a korabeli cenzurális kényszerek állították le a nyomtatást. Markos András, némi pontatlansággal, összefoglalja a korábbi véleményeket, ám ő sem tud tényleges választ adni a kérdésre, viszont ellenérvként jelzi, hogy Bethlen Kata könyvei és Bod Péter munkái *nem szerepelnek* a bécsi udvar által tiltott könyvek 1765-ben kiadott jegyzékében. MARKOS, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, i. m., 342, 352.

²⁷ MARKOS, *Árva Bethlen Kata Vallástétele és Önéletírásának töredékei*, i. m.

²⁸ A három önéletírás-töredék megtalálható: EREKGy, A8. – Bod első töredéke (1–5. kéziratlap) közvetlen folytatása a nyomtatott önéletírásnak (bő két nyomtatott lap terjedelmű átfedés van). A második Bod-töredéket (7–18. kéziratlap) pedig Bethlen Kata autográf manuscriptuma folytatja (fél mondatnyi átfedéssel). A két Bod-töredék között azonban nincs szoros kapcsolat, a második nem közvetlen folytatása az elsőnek, másfél, üresen hagyott lap után következik. Bethlen Kata sajátkezű önéletírás-töredéke 25. kéziratlapon át olvasható, a 26. lap üres.

²⁹ Ez az első edícióban még nem olvasható rész Bitskey István kiadásában folytatólagosan szerepel a 218. §-hoz kapcsolva, csupán egyetlen új §-jelzéssel, a 219. §-al (BETHLEN *Önéletírása*, i. m., 875.). Tonk Sándor kiadásában a csak kéziratban fennmaradt rész új §-számokkal van ellátva, egészen a 235. §-ig. (A fent hivatkozott rész a 225. §.) Bod két kézirat-töredékében csak a 219. § szerepel új részként, ezt követően nincsen §-okra tördelve a szöveg, egyetlen – még értelmezést igénylő – kivételtől eltekintve: a 229. [!] § a kézirat 17. lapján szerepel. (A két modern kiadás egyike sem követi tehát a kézirat intencióját.)

³⁰ Fogaras, 1752. május 14., Teleki Lászlónak; Szeben, 1752. június 16., Teleki Lászlónak. Ld. Árva BETHLEN Kata *Levelei*, i. m., 111–115.

tunk. Az önéletíró megfogalmazta, hogy nemcsak ebben a betegségében, hanem még egészségesen is sokszor

„gondolkoztam utolsó végemről és egyedülvalóságomról, ó, mely keserves gyötrelmeket szerzett ez énnékem: sok keserves sóhajtással esedeztem az én Istenemnek, hogy rendeljen énmellém az én egyedülvalóságomban velem egy igaz hitben, vallásban valókat, hogy az árnyékvilágban való kimúlásomkor testem körül vallásom ellen való cérémoniákat ne tégyenek.”³¹

Noha testvére, Bethlen Sámuel és sógornője, Nemes Klára „ezen hosszas nyavalyámban éjjel-nappal mellettem volt”, ahogyan a fogarasi lelkész, Jantsó Mihály is,³² Bethlen Kata nagyon tartott attól, hogy haldoklásakor esetleg nem lesz mellette valamely református hitű jóakarója. Hanem csak katolikus gyermekei, Haller Pál és Borbála, illetve veje, Teleki Pál, s így tehetetlen teste kiszolgáltatottá válik a katolikus rítusoknak.

„Megmondottam, hogy felette sokszor volt megháborodásom azon, hogy ha súlyosodik nyavalyám és csak ők lesznek mellettem, az utolsó kenetet szájamba kenetik: de már az Úr irgalmasságából attól sem félek, mert kedves testvéreim mellettem vagynak. Erre is mindnyájon nagy átkot mondottanak, ha meg nem kívánák cselekedni: melyre feleltem, ha magatok nem kívánnátok is megcselekedni, de papjaitok megcselekednék, mint példa elég vagyon erre, hogy a szegény vonagló, s már világra nem ügyelő embernek szájába kenték a keneteket. Mondottam azt is, hogy én azt tudom, hogy az én lelkemnek az nem ártana: de azt lássátok és halljátok éntőlem, hogy én amely Krisztuson fundált igaz hitben felneveltettem és mindeddig éltem, azon igaz hitben kívánok kimúlni e világból, és az Krisztus ítélőszéki eleibe állani. Testemet is úgy kívánom, amíg emlékezet forog róla, hogy ezen igaz hitben, vallásban való ember tetemeinek tartassék. Mert Istennek bizonyítom, hogy soha más valláshoz való indulatom legkisebb sem volt, az magam igaz hitem és vallásomon kívül, melyért dicsőséget tulajdonítok az én kegyelmes Atyámnak. Arra is erősen kötelezték magokat, hogy meg nem engednék papjoknak is, ha módjok lenne is benne. Én az ők átokkal való magok kötekezéseket elhittem, s csendességére is szolgált elmémnek.”³³

Az idézett szövegrészből az derül ki, hogy Bethlen Kata attól nem félt, hogy majd a vele mint haldoklóval szembeni katolikus gesztus ártani fog lelkének.³⁴

³¹ BETHLEN *Önéletírása*, i. m., 877.

³² Bethlen Kata fent hivatkozott, 1752. május 14-i leveléből kiderül, hogy betegségéről Jantsó tudósította Teleki Lászlót. Árva BETHLEN Kata *Levelei*, i. m., 111.

³³ Felvethető annak lehetősége, hogy részben talán éppen ezek miatt a mondatok miatt nem jelent meg az önéletírás e része nyomtatásban. Ilyen konkrét megfogalmazást az önéletírás és az imádságkönyv nyomtatott szövegeiben nem találunk, csak Bethlen Kata kézírataiban. Lehetséges, hogy éppen az efféle fogalmazást nem viselte el a nyomtatott nyilvánosság (a cenzúra és/vagy a család).

³⁴ Ugyanebben az évben, 1752-ben, Lőcsén jelent meg Ács Mihály *Boldog halál szakere* című 1696-os könyvének egyik újabb kiadása, melynek a kiadás évére datált, új előszavában a sajtó alá

Magától a rituálé lehetőségétől azonban minden bizonnyal tartott. Ez egyrészt abból sejthető, hogy hasonló korabeli eseteket sorolt fel (ezekről még az alábbiakban részletesebben írunk), másrészt az idézett, 1752-es bejegyzésen kívül többször tért vissza erre a kérdésre az 1750-es években írott végrendeleteiben. Harmadrészt azért feltételezhető, hogy tarthatott attól, hogy haldoklóként, illetve majd halottként esetleg a katolikus rítus szerint fognak testével bánni rokonai, mert amikor erről ír, akkor nemcsak valamiféle szorongás sejthető a szövegből (hiszen akarata ellenére történhet meg a penetráció, azaz kenik meg a szájüregét is utolsó kenettel), hanem amiatt is aggódhatott, hogy elhunytá után a katolikusok a halálos ágyán áttérként fognak számolni és dicsekedni vele (például katolikus temetőben vagy templomban való temetéssel). Ez – vállaltan példaadó élete miatt³⁵ – hitsorsosai számára különösen is csüggesztő lehetett volna.³⁶ Valami effélére utal a lentebb idézendő, 1758. december 17-i elmélkedésében.

1752. évi tavaszi betegségeit közvetlenül megelőzően, vagy talán annak kezdetekor, március 1-jén fogalmazott meg Bethlen Kata egy végrendeletet. Ebben nem a haldoklása körüli teendőkről ír, hanem a teste „eltakaríttatásáról” rendelkezik úgy, hogy mindenképpen oda temessék, ahol „az én velem igaz hitben, vallásban boldogul kimúlt embereknek tetemei lesznek; az pedig akármely helyben légyen, én nem bánom”.³⁷ Továbbá azt kéri, hogy két testvére, Sámuel és Imre intézze a temetését, ne a gyermekei, hiszen ugyan „az ő hozzám való jó indulatjokban semmit nem kételkedem, de minthogy ők a mi közöttünk való eltakaríttatásnak módjához

rendező Sartoris János, győri evangélikus lelkipásztor a fentiekhez hasonlóan ír: „Es, ha még abban sem volna módod, sőt melletted állanának olyanok, kik kárhóztatásokkal szivedet keseritenék, halálotat szörnyüvé tenni igyekeznének, azon se busulj. A’ Sz. Lélek a’ nélkül is meg-tarthat, eszedbe jutatván azt az ígét, mellyet hallottál életedben (Ján. 14).” Ács, *i. m.*, B6r. – Bethlen Kata könyveinek katalógusa e kiadványból csak az 1700. és 1708. évi edíciót jelzi, ezekben még természetesen nem volt benne az idézett, 1752. évi előszó. *Erdélyi könyvesházak*, III, JAKÓ Zsigmond anyagának felhasználásával s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár, 16/3), 24, 42.

³⁵ Vö. NAGY, *A példázattá lett élet...*, *i. m.*

³⁶ Balogh Ferenc egyháztörténész a következőképpen interpretálja az egyik ismert, a fentihez hasonló eseményt. A vallása miatt elítélt Daniel Krman „hitvallóra 11 évi fogság után elközelgetett a halál. A haldokló börtönében 2 jezuita [sic!] jelent meg a r. kath. vallás felvételére akarván őt erőszakolni. Nem bódogulván, a végvonaglásban lévő aggastyánnak erővel tömték szájába az ostyát, de ő annak lenyelése nélkül halt meg 1740. (sept. 17.) A jezsuiták azonban elhíresztelték, hogy Krman utolsó órájában katholizált, sőt nagy ünnepélylyel temették el a pozsonyi róm. kath. templomban, az egyik ténitő jezsuita tartván magasztaló templomi beszédet emlékezetére (okt. 2.) Így akarták a derék vértanunak halála után fenn maradó jó hírnevét is – a szenvedő nagyok ez egyetlen földi dicsőségét – ármányosan megrontani.” BALOGH Ferenc, *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma*, Debrecen, Városi nyomda, 1879, 24.

³⁷ *Széki Gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése, 1700–1759*, s. a. r. [Benczúr Gyuláné] B[oldizsár] K[ata] P[iroska], Bp., Grill, 1922, I, 559.

és rendihez nem szoktak, azért kellett eltakarítatásomat bíznom testvérjeimre”.³⁸ A továbbiakban is a kérésének megfelelő engedelmességre inti gyermekeit, majd e szövegben is visszatér az 1740-es években sokszor előkerülő, fentebb elemzett eretnokség-vádra.

„E világból való kiköltözésem után is nem gondolhatom, hogy édes gyermekeim közül arra a háládatlanságra vetemednék, hogy az Istennek megbosszantásával, a maga lelkének megsértésével engemet az eretnek anyák közé kívánna számlálni, sőt úgy ítélek, minthogy az én életemet, Istenbe vetett reménységemet magok is tapasztalhatták, én irántam úgy ítélnék, mint az Úr-Jézus vérével megváltott és már az örökké való nyugodalomnak kívánatos révpartjára és az Isten szent színének gyönyörűsége látására által lépett Istennek szolgáló leányáról.”³⁹

Hogy ebben a végrendeletben újra az unitarizmussal mint eretnokséggel szemben is meghatározza magát, nem csak a katolikus rituálétól óvakodik, az alapján feltételezhető, hogy igen részletes Szentháromság-teológiai összefoglaló hitvallást olvashatunk a szövegben.⁴⁰

Legközelebb 1758. december 17-ről maradt ránk olyan szöveg Bethlen Katától, amelyben az egyre súlyosabb betegségekbe eső nagyasszony megfogalmazta attól való félelmét, hogy a közeledni látszó haldoklását és majdani temetését esetleg katolikusok (a gyermekei) fogják felügyelni, s nem a saját vallásán lévő reformátusok (a testvérei). Az „elmélkedése utolsó órájáról” című írásban ez áll: „sok keresztyén embert láttam már, hogy halála előtt szova elállván, minden érzékenység nélkül, sok időket töltött el. Boldog Isten, ilyen állapotában mit nem csinálhatnak körülötte valói az emberrel!”⁴¹ Az általános megjegyzését követően két konkrét esetet

³⁸ *Uo.*, 560–561. – E témához tartozik, hogy Bethlen Kata hét évvel később, a halála előtti hónapban, 1759. június 5-én levelet írt fiának, Haller Pálnak a benne való akkori, óriási csalódásáról. Ebben tudatta vele, hogy megtiltja neki a temetése körüli intézkedést. Erről végrendeletet is tett június 6-án, 11-én pedig az Erdélyi Főkormányzékot is tudósította erről. ÁRVA BETHLEN Kata *Levelei*, i. m., 186–189; *Bethlen Kata pótvégrendelete eltemetetéséről* = TONK, i. m., 199–200.

³⁹ *Széki Gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése*, i. m., II, 561.

⁴⁰ *Uo.*, 557–558.

⁴¹ *Bethlen Kata elmélkedése utolsó órájáról* = TONK, i. m., 193. – A haldoklás során lehetséges elgyengülés és öntudatvesztés e szövegben történő részletezése összefüggni látszik azzal, hogy Bethlen Kata – sokszor tanúk igazoló nyilatkozatával is kiegészített – végrendeleteiben is gyakran szerepel egy, a (nem csupán) 18. századi testamentumokra általában is jellemző formuláris szóhasználat. Ez nem más, mint a tanúságtévő, ez esetben Bethlen épelméjűségének hangsúlyozása, az, hogy *magánál van*, s ebben az állapotában jelenti ki, hogy a saját felekezete gyakorlatának megfelelően szeretné testét „eltakaríttatni”. Saját kézjeggyel is igyekszik jelezni beszámíthatóságát az írások által lejegyzett, feltételezhetően legalább részben a végrendelező által diktált szövegeken. Ld. az 1752. március 1-jei, 1757. augusztus 18-i, 1758. november 28-i, 1759. május 13-i, június 6-i és június 11-i végrendeleteit, illetve ugyancsak június 11-i levelét az Erdélyi Főkormányzéknek. *Széki Gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése*, i. m., II, 557, 566, 580, 582, 587; TONK, i. m., 199; ÁRVA BETHLEN Kata *Levelei*, i. m., 188–189.

idézett fel családjából a haldokló körüli erőszakos tevékenység reális veszélyére vonatkozóan.

Először azt, hogy mi történt egykor, még Bethlen Kata születése előtt, egy távolabbi családtaggal, Nemes Jánosné Huszár Borbálával, amikor e református vallású asszony halálosan megbetegedett. Ekkor az első házasságából származó katolikus leánya, Haller Istvánné Torma Borbála bement a haldoklóhoz, s kizárta édesanyja szobájából annak református gyermekeit, Nemes Domokost és Mátyást (vagyis saját féltestvéreit), majd „titkon az pátert bévitette, és szova már elállott, halófélben való édes anyjának *az utolsó kenetet szájában kenetett*. Evvel sem elégedvén meg, egy iskatulyában cipót falatonként törvén, beletette és rája fogák, hogy azt az úrvacsora vételekor tette félre, nem lévén igaz reformátá”. Ezt azonban Bethlen Kata cáfolja, hiszen Huszár Borbála nemrégén meghalt fiai, Nemes Domokos és Mátyás „magok szájokból és akkor élt cselédjeinek szájokból hallottam, hogy soha pápistává nem lett” valójában az asszony. Éppen ezért gerjedt nagy haragra fia, Domokos, amikor felfogta, hogy anyja szájába akarják erőszakolni az utolsó kenetet, és „bé akarta rontani az páterre”. A rendkívül csalódott fiú Huszár Borbála parentálásakor is botrányt csinált: „mikor temeték édesanyját, nagy megháborodásban fel akarta házat gyújtani, az holott édesanyja felett prédikállott az páter, halottas szóval, prédikáció alatt összehazudolta [azaz folyamatosan hazugnak nevezte] az pátert, kikiáltván, hogy szova elállása után kenték szájában az kenetet. Elég, hogy páter temeté el.”⁴²

Bethlen Kata egy újabb esetet is elmond, majd ehhez hasonlótól tartva kezdi bizonyítani református voltát.

„Az én időmben történt bizonyos példa Brassóban. Volt egy odavaló komendáns, generál Lenturus, ki is református volt, felesége pápista. Lenturus halálra válván, szova elállván, az brassai jezsuiták az utolsó kenetet szájában kenik, örömmel feleségéhez bemennek, hogy pápistává lett, el is temetik az jezsuiták templomában. Oh, szíveket vizsgáló Isten, Te tudod, hogy egyedül csak Tégedet tiszteltek, Tebenned bíztam, és mostan is Tebenned bízom, soha térdeimet meg nem hajtottam más Istennek tiszteletire. [...] Kérlek, kérlek Szent Fiadnak drága elégtételért, Szent Vérednek kihullásáért, ne engedjed, oh, ne engedjed, azkit az te nálom lévő drága kegyelmed által megőriztél mind lelki, mind testi fertelmességtől, őrizd meg porrá váló testemet is, hogy utolsó kenetet szájába ne kenjenek. [...] Ezen írást azért írtam, hogy nem tudván kimúlásomnak helyét, óráját, és mellettem is kik lesznek azon órámon, és azt is látván, hogy sokakra méltatlanságot is fognak utolsó órájokon, csak azért is, hogy más gyengéket elhajlítsanak. Kérem ezért minden keresztyén, velem egy igaz hitben, igaz református vallásban levő atyámfiat, el ne higgye, sőt benne meg ne botránkozzék, ha idegen vallásúak én-rólam valamit hazudnak, mert születtettem igaz Krisztuson fundált reformata

⁴² Bethlen Kata *elmékedése utolsó órájáról* = TONK, *i. m.*, 193–194.

vallásban, abban neveltetem, abban töltetem egész életemet, abban vagyok most is, mikor olyan állapotban vagyok, hogy reggel nem tudom, érem-é estét, estve nem tudom, érem-é az reggelt.”⁴³

Úgy tűnik tehát, hogy ez utóbbi elmélkedésével-hitvallásával Bethlen Kata elsősorban nem az unitárius „eretnekség” vádját akarta eltávoztatni. Sokkal inkább a katolicizmusra való esetleges áttérítésének cáfolatát akarta halála utánra is bebiztosítani, hogy így vegye elejét annak, hogy ha elgyengülése miatt esetleg meg is történne az erőszakos testi kontaktus, vagyis katolikusok uralkodnának tehetetlen teste felett halála óráján, rákényszerítve az utolsó kenetet, akkor is tudja meg mindenki, hogy ezt kényszer alatt fogadta el. Reményei szerint ezzel is akadályozni lehet más reformátusok, közöttük is a „gyengék elhajlítását”.

A későbbiekben érdemes lesz gyűjtögetni – Daniel Krman már hivatkozott példájához hasonló – további adatokat a katolikus gyakorlat, így a gyónás, a szentáldozás és az utolsó kenet protestánsokra történő erőltetésére vonatkozóan. Erőszakról a katolikus források természetesen nem számolnak be, ám az eddigiiek alapján feltételezhető a kényszerítés eszköze akkor is, amikor például Pietro Cima de Conegliano konventuális ferences szerzetes 1629-ben Kisvárdán jártakor bement egy beteg protestánshoz. „Ez az »eretnek« már haldoklott, amikor a katolikus prédikátor foglalkozni kezdett vele, majd meggyóntatta. A gyónása után a ferences a fejére tette a kezét, és így meggyógyította, utána pedig az ily módon – legalábbis a misszionárius szemszögéből – testben és lélekben egyaránt meggyógyult férfi maga térítette meg a feleségét és még másokat is a környezetében.”⁴⁴ Hasonló eshetett meg az 1730 körül katolizált, majd jezsuita misszionáriussá lett Fáy Dávid édesanyjával. Az asszony – családjával ellentétben – református maradt, Fáy gyakori könyörgése és önfeláldozó dél-amerikai és indiai missziós útjai ellenére is. Amikor az édesanya haldoklott, egyik fia, László csak a katolikus rokonokat és Bíró György orvos-pátert engedte ágyához, remélve, hogy a „fülébe suttogott” tanokat hallva az asszony végre jobb belátásra tér, s ezzel öccse áldozatos élete eléri hatását. E rokonok kérték a haldoklót, hogy „mivel úgyis a római kath[olikus] Egyházat tartja egyedül igaznak, [...] ismerje el, hogy ezen egyházon kívül nincs más üdvözítő egyház.” Melzer, Tibortz és Kayling rendtársak beszámolóí szerint a katolikus rokonság kérelésének, valamint Bíró Györgynek hosszas rábeszéléssel és némi csellel (észrevétlenül a vánkosa alá tett egy Mária-érmet, amely a haldoklóban – az ok ismerete nélkül – csodálatos érzéseket keltett) végül sikerült elérnie, hogy az asszony áhítatosan és tisztelettel elkezdje csókolgatni az

⁴³ *Uo.*, 194.

⁴⁴ TÓTH István György, *Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon*, Századok, 2001/6, 1331.

érmet, meggyónjon, összehívassa a rokonságot és letegye a katolikus hitvallást.⁴⁵ A célját elérő térítési kísérletek mellett azonban azokat is számba kell venni, amelyek nem végződtek eredménnyel.⁴⁶ Persze, ha egy leírás a haldokló áttérítését akár sikeresnek, akár sikertelennek mondja, elengedhetetlen figyelembe venni a beszámoló megfogalmazójának vallási hovatartozását, céljait és szándékait stb.

Bethlen Kata nem csupán 1758. december 17-i elmélkedésében hozott példákat arra, hogy reális esélye volt abban az időben a haldoklás során az erőszakos áttérítési kísérletnek, az utolsó kenet szájba erőltetésének, hanem az önéletírásában is szerepel egy ilyen eset, ráadásul a saját életéből, négy évtizeddel korábról. Ugyanis 1718-ban, első szülését követően (amikor ikreknek, Haller Sámuelnek és Pálnak adott életet) őt, a szülés miatt nagyon legyengült fiatalasszonyt is át akarták téríteni. Azt tudakolták férjétől, Haller Lászlótól a katolikus atyjafiai, hogy

⁴⁵ TÓTH Sándor Attila – TÓTH Sándor Máté, *Rekatolizáció és katolikus hitvédelem a 18. századi Osztrák-Magyar Jezsuita Rendtartományban: Fáy Dávid jezsuita misszionárius családjának csodálatos megtérése Kayling József és Eckart Anzelm jezsuita rendtársak emlékirataiban = Rekatolizáció, protireformáció a katolícka reštaurácia v Uhorsku*, ed. Peter KÓNYA, Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2013, 21–22. – Egy másik eset: 1719-ben a jezsuiták miszsiót tartottak az esztergomi érsekség és a váci püspökség területén. A fentebbi példához hasonló adatot olvashatunk az évkönyvben egy meg nem nevezett településről: „Templum Dei vivi nocte una condidit: erat namque persona Catholicis orta parentibus, Calviniano tamen nupta Rabulae, cuius et blanditiis, et inenis fidem avitam deseruit, annis viginti evolutis ad lectum mortualem deposita: evocatur P. Missionarius, advolat illico, sed domum plenam Calvinistis, e molliore praesertim sexu, reperit, qui omnes, ut in errore persistat femina, crepant, ille, ut ponat errorem, urget, sed incassum quodammodo, cum a moriente praeter lamenta et suspiria extorsit nihil. Ergo, capto in arena consilio, consilii mali auctores omnes domo expulit. Sic solus cum sola agens salutis negotium, ad eiurandam apostasiam, et fidem orthodoxam resumendam inducet, eademque nocte, ut spes est, felici aeternitati transcribit. Magno dein Calvinianorum fremitu, maiore catholicorum plausu, civitate tota concurrente, ritu Catholico funus terrae mandatur.” Archivum Romanum Societatis Iesu, Aust. 176, ff. 88–89. – Az alábbi feljegyzés még áttételesen sem tudósít erőszakról, de ez esetben sem zárhatunk ki effélét. 1732. szeptember 2. „Circa 6tam Vespertinam evocatus est P. Kattics ab Illma Gubernatrice Megyesfalvam, ad infirmam Calvinianam, quae desiderabat Sacerdotem Catholicum audivit illius confessionum, absolvit, communicavit, et sacro obo unxit, redivit hora 8va.” Gyulafehérvár, Batthyáneum, Ms XI 68, Diarium Missionis S.J. Marosvásárhelyensis. T. II., f. 58. (A Fáy édesanyjáról tudósító tanulmányra és a kéziratokra Száraz Orsolya hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm neki.)

⁴⁶ Ld. például: „Az olasz hadszíntéren hadakozó [református vallású] Gyulai Ferenc mindössze egy halált ír le részletesen, [Guido von] Starhemberg evangélikus főhadnagyának elesét, akit parancsnoka és a főpáter halála óráján minden eszközzel igyekszik áttéríteni, de a főhadnagy dalmasan válaszol: »Quosque vixi, vixi uti honestus homo et honestus miles imperatori; jam in morte moriar Deo, et Deum meum non denegabo.«” S. SÁRDI Margit, *Ars moriendi és a meghalás gyakorlata = Lélek, halál, túlvilág*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi, 2001, 480. Innen idézi: Gróf GYULAI Ferenc *Naplója, 1703–4*, kiad. MÁRKI Sándor, Bp., MTA, 1928, 130, 171.

„lehet-é reménség hozzám, hogy vallásomat elhagyathassa velem? Azt felelte: Nem vette észre semmi hajlandóságomat. Itt, ki egyre, ki másra, tanította, hogy mit cselekedjék velem, hogy annál hamarabb eltántoríthasson. Ó, én Istenem, te erősítettél meg engemet mindezek ellen! Kornis Istvánné, Gyerőfi Borbára, ki atyámfia volt, az atyafiság jussán adott az én kísértetésemre ilyen tanácsot: Édes sógor uram! Öcsémasszonnyal most gyermekágyában bánják kegyelmed igen keményen, minthogy már édesanyja is megholt, nincs kihez folyamodjék, a testvér atyafiak is távol vagynak tőle; ne kedvezzen kegyelmed semmiben; mikor látja kegyelmed, hogy alunni akar, akkor dörömbözzön jobban: ne kérdje, ett-é, annál inkább az asztalról ne gazdálkodjék, maga néha menjen bé, de ne igen szóljon hozzá, mutassa kedvetlenségét, reggel ne tudakozza, volt-é nyugodalma? sat. Ha találja kérdeni: miért kedvetlenkedik kegyelmed? azt kell felelni, elég van nékem miért kedvetlenkedjem, soha addig jókedvem sem leszen, amíg vallásodat el nem hagyod. Ez a legjobb út az öcsémasszony megtérítésére, *engemet is így térített volt meg a szegény uram, Gyulafi László. Ezt a tanácsot a több atyafiak is mind helybenhagyták, és javallották, hogy csak cselekedje, igen jó leszen.*” (31. §)⁴⁷

Ezt a példát, valamint a Bethlen Kata által említett további, a kiszolgáltatott református haldoklóval szemben erőszakosan katolizáló térítések eseteit mindenképpen ki kell egészíteni az önéletírás egy további, igen fontosnak tűnő, mert a korabeli gyakorlatot – talán részben szándékolatlanul – árnyaltabban megmutató feljegyzésével. Mégpedig azzal, hogy 1719-ben, egy évvel a fent említett ikerszülése után úgy adódott, hogy éppen Bethlen Kata maradt egyedül a fiatalon, 22 évesen pestisbe esett, haldokló katolikus férjével, Haller Lászlóval. Bethlen utólagos (feltételezhetően 1744 őszén írott) visszaemlékezése szerint mindenki, a katolikus rokonok és egy odavetődött szerzetes is elmaradt ura mellől, félvén a ragálytól. Így tehát úgy alakult, hogy az asszony egyedüli segítőként, a saját református vallásának módja szerint kísérhette katolikus férjét a haldoklása útján:

„magam kezdém imádkoztatni. Kedden ebéd után, szeredán virradtig semmit nem aludt, hanem utánam szüntelen imádkozott: szépen vallást tettem véle, hogy csak egyedül a Jézus Krisztusnak tökéletes elégtétele és közbenjárása által kíván idvezülni, minden maga érdeméhez és szentek esedezéséhez való ragaszkodást eltagadván. Ez így tartott virradtig. Virradt után kezdett lenni oly nagy fantáziája, hogy senkit meg nem ismért. Szeredán estve odaérkezett Haller János uram; de már akkor senkire nem ügyelt, a szívét a nyavalyatörés erősen háborgatván. Csütörtökön reggel, mikor éppen a nap feljött, megszólalt nagy énekszóval, és elmondotta azt: Hiszek egy Istenben, mindenható atyában, mennynek és földnek teremtőjében. Ezen a szón mindjárt megholt, minden pópista ceremónia nélkül.” (41–43. §)⁴⁸

⁴⁷ BETHLEN *Önéletírása, i. m.*, 711–712. (Kiem. tőlem. – F. G. T.)

⁴⁸ *Uo.*, 718–720.

Úgy tűnik tehát, Bethlen Kata 1719-ben legalább felekezeti vonatkozásban fontosnak tartotta a református kegyességi gyakorlatot végezve tevékenykedni a haldokló katolikus férje mellett, de lehetséges, hogy mindezt hitte is az üdvösség szempontjából. Bár mivel az önéletírásnak ez a visszatekintő része feltételezhetően 1744 őszén íródott, tehát az 1710-es évekre való visszatekintés is ekkor keletkezett, nehéz pontosabban rekonstruálni az 1719-es nézőpontját. Ahogyan a dolgozat elején láttuk, 1744-ben, az erre az évre vonatkozó szövegrészben az volt az egyetlen témája, hogy *éppen ő nem üldözi a katolikusokat*. Azonban – paradox módon – éppen ő „térítette át” a haldokló férjét.

A fentiekben Bethlen Kata önéletírásában, imádságaiban, vallástételeiben és végrendeleteiben tekintetem át a református hite miatti üldöztetésére történő reflexióit. Azokat a szöveghelyeket elemeztem, ahol újra és újra a felekezeti hovatartozás összefüggésében fogalmazta meg határozott trinitárius teológiát felmutató hitvallásait: a főképp katolikus politikai elit eretnokség-vádjával szemben. Ugyanebben a kontextusban jelenítette meg a vallásos gesztusait is, annak – majd a halála után felhasználható – bizonyítékaiként, hogy ő maga hithű református, és sohasem volt katolikus. Úgy tűnik ugyanis a szövegeiből, hogy Bethlen Kata egyrészt azért nem akarta, hogy katolikus gyermekei jelen legyenek haldoklásakor, nehogy ők vagy az esetleg velük lévő katolikus páterek akarata teljesüljön rajta mint kiszolgáltatott haldoklón, s elvégezzék saját felekezetük rítusait. Másrészt azért bizonygatta, hogy ő maga nem katolikus, hogy majd az esetleg mégis ilyen környezetben bekövetkező haldoklása és az utolsó kenet erőszakos feladása ellenére is tudhassa utólag mindenki: kényszer alatt szenvedte el a katolikus rítusokat, s a végső gesztusok látszata ellenére hithű kálvinistaként távozott az élők sorából. Még akkor is, ha a kiszolgáltatott személlyel szembeni vallási térítő erőszak ellenkező irányban, protestáns oldalról is tapasztalható a haldokló katolikusok irányában: éppen az önéletírás árulkodik erről. Talán az idézett önéletrajzi feljegyzések, imádságok, levelek és végrendeletek kontextusában érdemes szintén *hitvallásokként* értelmezni Bethlen Kata adományait (könyveket, úrasztali terítőket és edényeket stb.), melyeket erdélyi és magyarországi kálvinista magánszemélyeknek és közösségeknek (városoknak, falvaknak, iskoláknak) ajánlott fel, ugyanis mindezzel folyamatosan bizonyíthatta *reformátusságát*.⁴⁹ Hasonlóan ahhoz, ahogyan a nemzetközi szakirodalomban magyarázzák néhányan a női végrendeleteket és adományokat: olyan jelölökként, amelyek haláluk után is segítik a hagyakozók identitásának körülhatárolhatóságát, s előre biztosítják pozíciójukat az emlékezetüket fenntartó közösségekben.⁵⁰

⁴⁹ Ehhez ld. GESZTELYI Hermina, *Kettős önmegjelenítés – A Bethlen Katához köthető iparművészeti alkotások mint az egyéni és közösségi reprezentáció médiumai*, Szkhonion, 2012/2, 94–103.

⁵⁰ Vö. Jacob S. W. HELT, *Woman, memory and will-making in Elizabethan England = The Place of the Dead – Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*, ed. by Bruce GORDON, Peter MARSHALL, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 188–205.

Összegzésként arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a haldoklás gyakorlatának és gesztusainak magyarországi és erdélyi történetét, különösen például az utolsó kenet feladásának elterjedését kiterjedtebb módon, interdiszciplináris kutatások során lenne érdemes alaposabban vizsgálni a 18. századi katolikus térnyerés politikai, kulturális és társadalmi kontextusaiban. A történeti antropológiai látásmód és a retorikai-tropológiai vizsgálatok mellett a kegyesség-, teológia- és egyház-történeti, illetve művelődés- és könyvtörténeti összefüggések értelmezése lehet fontos. Valamint az is, hogy sokféle regiszterhez és műfajhoz tartozó szövegre kell kiterjeszteni a kutatást. Bethlen Kata fentebb vizsgált önéletírásán és imádságain, végrendeletein és vallástételén túl más korabeli szerzők hasonló szövegeit, valamint a katolikus és protestáns prédikáció- és *ars moriendi*-irodalmat, továbbá a *canonica visitatió*kat, a zsinati rendelkezéseket, a levelezéseket és más iratokat is szükséges bevonni a vizsgálatokba.